

ד"ר זאב שפנייר ויוסי שפנייר

תופעת ההליכה למדבר
היבט גיאוגרפי וניתוח פסיכולוגי

ראשי-פרקים

- א. ההולכים למדבר בתקופת המקרא
ב. ההולכים למדבר לאחר תקופת התנ"ך
ג. שתי מגמות בהליכה למדבר

*

למלה מדבר במקרא שתי הגדרות:

- א. מקום שאינו יפה ליישוב.
ב. שטח מרעה בעל = המלה גזורה מהשורש ד.ב.ר שהוראתו הראשונית להנהיג ולהוביל ומכאן הדברת הצאן, האבסתו והאכלתו.¹
בחיבורנו זה, ננסה להבין את משמעות ההליכה למדבר במקרא ובספרות מאוחרת יותר.

א. ההולכים למדבר בתקופת המקרא

במקרא המדבר מתחבר לרע, אין בו עצי פרי ויש בו חיות רעות, נחשים שרפים ועקרבים. ההולך למדבר צפוי לחום רב, לרעב ולצמא עד כדי סכנת נפשות. המדבר יכול להשתלט על אזורי יישוב אם האדם אינו עושה את רצון האל. אמנם יש במקרא גם היבטים חיוביים למדבר - כמקום לרעיית צאן וכמקום קבלת התורה - אך בדרך כלל המדבר נתפס כמקום אליו הולכים מי שאין לו ברירה ונמלטים שונים.²

המלה מדבר מופיעה בתנ"ך 271 פעמים.³ מספר כה גדול מעיד שהמדבר בכלל, והמדבריות באזור: סיני, נגב, יהודה ושומרון בפרט, תפסו חלק חשוב בתודעת העם. נציין מספר דוגמאות מההיסטוריה היהודית הקשורים בעיקר לנגב ולמדבר המזרחי של ארץ ישראל:

- 1 על פי: 'מדבר', אנציקלופדיה מקראית, ד', טורים 674-678.
2 וראה על כך: 'שפנייר, מדבר וסיני במקורות היהודיים, לקט מקורות מבואר, החברה להגנת הטבע, תשנ"ד. 'רוזנסון, 'שפנייר, הגבול הדרומי של הארץ הנושבת, לקט מקורות מבואר, החברה להגנת הטבע, תשנ"ג.
3 אי אבן שושן, קונקורדנציה חדשה לתנ"ך, קרית ספר ירושלים 1982 ערך: מדבר.

הגר - היא הראשונה, שאנו שומעים עליה במקורות שהולכת למדבר, כאשר אברהם בלחץ של שרה מגרש אותה מהבית: "...וישלחה ותלך ותתע במדבר באר שבע".⁴

משה - כאשר ה' מתגלה אל משה ומטיל עליו להוציא את העם ממצרים, הוא מנהיג את הצאן במדבר: "...וינהג את הצאן אחר המדבר ויבוא אל הר האלוהים חורבה".⁵

דוד - במאבק הממושך בינו לבין שאול בראשית תקופת המלוכה, בורח למדבר, לאזור עין גדי ודרום יהודה, שם הוא מוצא לעצמו מקום מוגן מרוחק מהצויליזציה: "ויחן שאול בגבעת החכילה, אשר על פני הישימון על הדרך ודוד יושב במדבר...".⁶

אליהו - לאחר שהרג את נביאי הבעל בכרמל חושש מנקמתה של איזבל, ולכן הוא בורח למדבר הדרומי לכיוון באר שבע, ומשם להר חורב, לסיני: "וירא ויקום וילך אל נפשו ויבוא באר שבע... והוא הלך במדבר דרך יום ויבא וישב תחת רותם אחד...".⁷

ירמיהו - שואף לעזוב את העם וללכת למדבר להתבודד ולא לראות את כל הרעות שנעשים על ידו: "מי יתנני במדבר מלון אורחים ואעזבה את עמי ואלכה מאיתם כי כולם מנאפים עצרת בוגדים".⁸

ניתן להוסיף כאן גם את נדודי ישראל במדבר ואת מעמד הר סיני שהיה קשור אף הוא בתקופת הנדידה.⁹

ג. ההולכים למדבר לאחר תקופת התנ"ך

לאחר תקופת המקרא הולכות קבוצות שונות למדבר, ומהן: שומרונים - נמלטו למדבר שומרון בסוף התקופה הפרסית ובראשית התקופה החלניסטית מפני סכסוכים בינם לבין השלטון. חלקם אף מצאו את מותם במערות שבמדבר. שלדיהם נמצאו לאחר יותר מאלפיים שנה.¹⁰

- 4 בראשית כא, יד, כאן לראשונה אנו שומעים על הליכה למדבר כמקום מילוט.
- 5 שמות ג, א, עניין הבריחה של נביא בזמן הכשרתו לנבואה ידועה בספרות המחקר ואיני מתכוון לעסוק בה כאן, אנו רק נזכיר כאן דוגמה נוספת את סיפור אליהו הנביא, בחמשך.
- 6 שמו"א כח, ג, המרדף נערך בדרום מזרח מדבר יהודה לא רחוק מכרמל ומעון של ימינו.
- 7 מל"א, יט, ג-ד, הבריחה כאן היא מפני ניקמת דם.
- 8 ירמיהו ט, א, ירמיהו בן ענתות אשר בספר המדבר מכיר הייטב את המדבר ואין ספק שהוא יודע מה ניתן למצוא בו יחסית לאזור המיושב ומסיבה זו הוא מעוניין להמלט לשם.
- 9 וראה על כך בהרחבה בהערה 2.

יהודים מיריחו - ברחו במקביל לבריחת השומרונים לנחל דָּלְיָהּ במזרח השומרון, למערות שממעל להם. כך עולה מממצאים שנמצאו במערות בכתף יריחו.¹¹

לוחמים במרד חשמונאים - מצאו מחסה במדבר יהודה ושומרון. כך עולה מהכתובים ומסקרים וחפירות ארכיאולוגיות. הם נמלטו, כמו השומרונים ואנשי יריחו, לנחלים התלולים ולמערות בנחלים היורדים מאזור ההר לכיוון בקעת הירדן.¹²

כת מדבר יהודה - אנשי כת מדבר יהודה המזוהים עם האסיים ישבו בסביבות ים המלח, ולאורך חופו המערבי. הקנאים - אחר חורבן ירושלים נמלטים שרידי הקנאים למדבר ומתבצרים במצדה.

מורדי בר כוכבא - במאה השנייה נמלטו לכיוון המדבר בגלל בעיות פחד וביטחון מעורער. שרידיהם של מורדי בר כוכבא נמצאו באתרים שונים לאורך כל המדבר המזרחי מנחל דליה בצפון ועד נחל צאלים בדרום. בריחתם למדבר הייתה זמנית - כך לפחות הם קיוו, תוך רצון לחזור לחיים רגילים בבתי הקבע שלהם שנמצאו במרחק לא רב על גב ההר. כך עולה מן הממצאים הרבים כגון: מפתחות בתים שלקחו עימם למערות וכן תעודות קניין של אדמות. האתרים המפורסמים הם מערות נחל חבר ונחל מורבעת, בהם נמצאו ממצאים רבים בהם מכתבי בר כוכבא.¹³

10 סיכום וביבליוגרפיה ראה: "שפנייר, מזרח השומרון בתקופה ההלניסטית, הרומית והביזאנטית, עבודת גמר, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ב, ע' 143.

11 על החפירה והתעודות מכתף יריחו ראה: ח' אשל 'ממצאים ותעודות ממערה בכתף יריחו, קדמוניות 81-82 (תשמ"ח), ע' 18-23. ח' אשל, וח' משגב, 'תעודה מן המאה הרבעית לפנה"ס מכתף יריחו, תרביץ נו (תשמ"ז), ע' 461-477.

12 על החשמונאים הנמלטים למזרח השומרון ראה: "שוורץ, "שפנייר, 'מדבר שומרון כמקלט למורדים החשמונאים' קתדרה 65 (תשנ"ג), ע' 3-20. מקומות נוספים בהם נמצאו שרידים חשמונאיים ראה: "מגן, "פינקלשטיין, סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין, רשות העתיקות, ירושלים תשנ"ג.

13 החומר על תקופת מרד בר כוכבא והנימלטים למדבר בתקופה זו הוא רב נציין את החומר שקשור במדבר המזרחי: "ידין, החיפושים אחר בר כוכבא, מעריב, ירושלים 1977. על אזור יריחו בתקופה זו ראה ח' אשל (לעיל הערה 51), וסיכום לגבי המרד והידוע עד כה: מ' מור, מרד בר כוכבא עוצמתו והיקפו, יד בן צבי, ירושלים 1991, ע' 136-146. ולאחרונה: ד' עמית, 'חידושים בחקר מרד בר כוכבא, ז"ח ארליך, "אשל (עורכים), מחקרי יהודה ושומרון, אריאל 1993, ע' 215-227.

נזירים - בתקופה הרומית והביזאנטית ידע המדבר פריחה והתיישבות מאסיבית של נזירים שרצונם היה להתבודד ולהתרחק מהכלל ומתרבות רעה. ממצאי המדבר המזרחי הקרוב לירושלים נחקרו ותועדו, גם כיום ניתן לראות שרידי תרבות זו במנזרים הבודדים הפעילים במדבר יהודה.¹⁴ ההולכים אל המדבר הולכים או כבריחה אל החיים (כבריחה מאויב) כמו: דוד המלך ולוחמי בר כוכבא, או כבריחה מהחיים, כאידיאולוגיה, הרכבים (ירמיהו לה), אנשי כת מדבר יהודה, כחלק ממורדי בר כוכבא.

ג. שתי מגמות בהליכה למדבר

למדבר היה תפקיד חשוב אצל אנשי אמונה - כמשה, ולהבדיל כמוחמד, ובין מחפשי תשובות קיומיות, האיסיים ועוד. לידת היהדות - מעמד הר סיני היא במדבר, לידת האיסלם היא במדבר. יש משהו מיוחד במדבר שמביא אנשים לחשיבה ולהרהורים ולחיפוש אחרי סודות החיים והיקום.¹⁵ חשיבות המדבר קיימת באופן טבעי במיוחד בעמים ותרבויות שהם קרובים למדבר. רש"י (ישעיהו מ, יב) מבאר, שהעולם מורכב שליש מדבר, שליש יישוב ושלש ימים ונהרות. במקורות שלנו, ובעיקר בתנ"ך, יש למדבר חשיבות רבה. שם גדלו מנהיגים כגון משה ודוד, שם ניתנה התורה, ושם עבר עם ישראל ארבעים שנה עד שנכנס לארץ המובטחת, ארץ-ישראל.¹⁶

אחד התיאורים היפים של מנהיג במדבר הוא בלי ספק התיאור של דוד בהיותו במדבר יהודה, והכמיהה משם לעבודת ה': "מזמור לדוד בהיותו במדבר יהודה, אלוהים אלי אלה אשחרך צמאה לך נפשי כמה לך בשרי בארץ ציה ועיף ביל מים, כן בקודש חזיתך לראות עוזך וכבודך" (תהילים סג, א-ג).

במחקר הפסיכולוגי, שלא כבמקורותינו, אין הרבה התייחסות למדבר ולהשפעת המדבר על התנהגותם של בני אדם, למרות שבעבר נמשכו תושבי האזור למדבר. גם הדור הצעיר בישראל שלנו נמשך לטייל במדבר. קיימת התייחסות סימבולית אל מקומות בהם לא גרים בני אדם. בחברות רבות קיימים אגדות וסיפורים על כוחות על-טבעיים הפועלים ביערות. באזורנו,

14 עבודה מסכמת בעניין זה ערך יי הירשפלד, מנורי מדבר יהודה בתקופה הביזאנטית, תולדותם וארגונם הפנימי לאור המחקר הארכיאולוגי, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשמ"ז.

15 יי אפעל (עורך), ההיסטוריה של ארץ ישראל, ירושלים 1984.

16 ראה על כך את רשימותיהם של שפנייר ורוזנסון (לעיל, הערה 2).

שאינו עשיר בימים, באגמים ובהרים מיוערים, ממלא המדבר תפקיד חשוב זה. אלי יוון שכנו בהר אולימפוס ופעלו באזור ההר והעמק באיי יוון כפי שכותב Campell.¹⁷ באגדות עם של ארצות הצפון, שיחקו הים והאגמים תפקיד חשוב. למדבר שני תפקידים - סמל לכוח ולגבורה, וכן מקום מסתור והתבודדות. מן המדבר יצאו שבטים שכבשו את העולם, ואל המדבר ברחו אנשים מפני אויב ומציק.

חלום על המדבר, משמעותו בריחה מן המציאות או משאלה לכוח הצלה וגבורה.¹⁸

שני אלמנטים אלה מופיעים גם בשירה של משוררים בעבר ובהווה. יש שירי געגועים לשקט והשלווה שבמדבר, ויש געגועים להשתחררות מן המדבר והפיכתו לאזור פורה ומאוכלס.¹⁹ קיים אולי קשר בין שתי מגמות הפוכות אלו: לעתים השקט והשלווה מאיימים על האדם. ידועה אישה שבטיפול בגלל מצב דיכאוני ציירה מדבר שומם וצחיח, וביארה שכך היא מרגישה בחייה - ריקנות, שיעמום וחוסר עניין. לאחר מכן הוסיפה לציורה מים, ירק ועצים. על-ידי טיפול נפשי היא הצליחה להחיות את המדבר. כך בדמיונה, וכך גם תורה לתפקוד חיובי. מדבר אינו תמיד צחיח ושומם. הוא נושא בתוכו פוריות ושפע. כאשר יורד גשם במדבר, הוא הופך ממקום יבש וצחיח לגן פורח. זרעים מחכים לפעמים שנים עד שבא הגשם. לאחר גשם של ממש, מתחיל המדבר לפרוח. בתוך שיממון של המדבר מסתתרים חיים. גורם חיצוני יכול להפוך את המדבר לדשא צבעוני. לאדם הופך הדבר לסמל של תקווה - לפעמים הוא רדום במשך תקופה ארוכה, ואירוע מסוים יכול לגרום להתעוררות פתאומית המביאה ליצירה נפלאה. כמובן ניתן לייחס את השאיפה והנדידה למדבריות לנטיית נפשו של אדם, הפרט והכלל, להחליף מקום, ולתור אחר מרחבים חדשים, מעין "אני במערב ולבי בסוף מזרח" (ר' יהודה הלוי). הדבר אינו נובע רק מדחפים חיצוניים כמו רעב ומלחמה. יש אנשים שטוב להם במקום אחד, שאינם רוצים לעבור למקום חדש, ומתעוררים אצלם סימני חרדה כאשר הם נדרשים לכך - כמו חרדת מעבר וחרדת נטישה. אך יש אנשים שקשה להם להישאר במקום אחד. באה תקופת השנה והם מרגישים התעוררות פנימית, הדוחפת אותם לקום ולעבור למקום אחר. בכך דומה המין האנושי לציפורים ולבעלי חיים אחרים, אצלם קיימים

17. Joseph Campell, *Occidental Mythology*, Arkana 1964.

18. ז'י פרוינד, 'פשר חלומות', כתבי ז'י פרוינד, כרך א', תל אביב תשל"ד.

19. י' עמיחי, נוף גלוי עיניים, ירושלים תשנ"ב.

